

Nederland in de negentiende eeuw.

Enige perspectieven voor regionaal economisch-historisch onderzoek.

R.F.J. Paping
Rijksuniversiteit Groningen

In: NEHA-Bulletin
Tijdschrift voor de economische geschiedenis in Nederland
10 (1996) no. 1, 3-21

1. Inleiding

De doelstelling van historisch onderzoek is mijns inziens tweeledig.¹ Trachten na te gaan of te reconstrueren wat er in het verleden gebeurd is en pogingen doen hiervoor verklaringen te geven. Het tweede kan daarbij niet vooraf gaan aan het eerste. In dit artikel geef ik een aantal onderzoeksmogelijkheden op het vlak van de regionale geschiedenis, die onze kennis en inzicht van het Nederlandse economische verleden kunnen verrijken. Daarbij zal ik me vooral bepalen tot de negentiende eeuw, een periode waarin de Nederlandse economie voor de tweede keer in een stroomversnelling geraakte. Onder regionaal onderzoek zal hier tevens lokaal onderzoek, op gemeente en dorpsniveau, worden begrepen. Het gaat mij bij regio's om gebieden met een zoveel mogelijk homogene economische structuur. Dit kunnen zowel hele provincies als onderdelen van provincies zijn.

Er zijn een drietal belangrijke redenen waarom bij de economische geschiedenis uitgegaan zou kunnen worden van één of meerdere regio's als eenheid van onderzoek. Ten eerste kan regionaal onderzoek dienen om de landelijke ontwikkeling te nuanceren rekening houdend met de regionale variatie, maar ook om de precieze uitwerking van die nationale ontwikkelingen op regionaal niveau duidelijk te maken en het beeld nader in te vullen. Van het lopende project 'Reconstructie Nationale Rekeningen 1800-1940' mag worden verwacht, dat daarin globaal wordt aangegeven hoe en in welk tempo de veranderingen in de Nederlandse economie plaatsvonden. Regionale nuanceringen, maar ook een preciezere invulling van het beeld, zullen moeten komen uit regionale studie's. Voorbeelden zijn de proefschriften over de economische ontwikkeling van verkeer en vervoer in Groningen in de negentiende eeuw van Clement en over de turfwinning in Noord-Nederland tussen 1550 en 1950 van Gerding.² Gebruik kan worden gemaakt van het voordeel van regionaal economisch-historisch onderzoek dat bepaalde verschijnselen in de praktijk alleen nauwgezet zijn te bestuderen op regionaal/lokaal niveau en moeilijk op landelijk niveau. Dit vanwege het arbeidsintensieve karakter van het onderzoek als gevolg van de weerbarstigheid en de omvang van het bronnenmateriaal.

Een tweede en vermoedelijk nog belangrijker reden is dat door middel van regionaal onderzoek makkelijker verklaringen voor bepaalde (nationale) economische ontwikkelingen kunnen worden gevonden. Het is de vraag of nationale verklaringen in dit opzicht wel altijd voldoen. Nationale ontwikkelingen zijn toch steeds de resultante van diverse regionale ontwikkelingen, die veelal in meerdere of mindere mate van elkaar afwijken en zelfs tegengesteld kunnen zijn. De kracht van regionaal economisch-historisch onderzoek is dat juist op regionaal niveau de tegen elkaar inwerkende effecten van diverse economische ontwikkelingen, bijvoorbeeld produktiviteitsgroei en ruilvoetverlies in een industrialiserend gebied, eenvoudiger te ontwarren zijn. Ook zijn door de eenzijdiger gerichtheid op de binnen een regio plaatsvindende economische activiteiten oorzaken en gevolgen overtuigender aan te geven. Een regionale aanpak zou zo zijn vruchten kunnen afwerpen bij de bestudering van de gevolgen van de toenemende mechanisering voor de bedrijfsstructuur en van de gevolgen van de professionalisering van het bankwezen voor de kapitaalmarkt.

Een derde reden voor het doen van regionaal (lokaal) economisch-historisch onderzoek is

dat we alleen op dit niveau het individu (of economisch subject) goed in beeld kunnen krijgen en dat niet alleen vanwege het arbeidsintensieve karakter van dergelijk op individuen gericht onderzoek. De specifieke regionale situatie speelde veelal bij de economische gedragingen van subjecten een dermate grote rol, dat de regio als vanzelf het eerst aangewezen niveau van onderzoek is. We kunnen denken aan vragen als: welke consequenties hadden macro-economische ontwikkelingen op de individuele personen (gezinnen, bedrijven)? Hoe reageerden deze subjecten op de nieuwe kansen die de economische ontwikkeling bood (arbeidsmarkt, sociale mobiliteit)? Welke strategieën ontwikkelden ze?³ In feite is dit een nog grotendeels onontgonnen terrein van onderzoek, vooral omdat 'inzoomen' op personen of gezinnen zeer arbeidsintensief is. De grote persoonsbestanden die op dit moment worden opgebouwd bij de projecten 'Integrale Geschiedenis' en 'Historische Steekproef Nederland' openen echter wel mogelijkheden voor de toekomst.⁴

Een belangrijke vraag is: waarin schiet onze kennis van de Nederlandse economie in de negentiende eeuw nog opvallend tekort? Daarbij moeten we bedenken dat reeds gestarte onderzoeken hopelijk in een aantal leemtes zullen gaan voorzien. Met name gaat het dan om de vele lopende promotie-onderzoeken, ten dele op zichzelf staand en ten dele geplaatst in een breder kader, zoals bijvoorbeeld het project Integrale Geschiedenis. Belangrijk is met name het reeds genoemde ambitieuze project 'Reconstructie Nationale Rekeningen 1800-1940', waarvan de afgelopen jaren al enige resultaten zijn gepresenteerd.⁵ Het is echter twijfelachtig of in dit project de in de Nederlandse context zo noodzakelijke provinciale differentiatie in het cijfermateriaal wordt aangebracht. De eerste afgeronde promotie-onderzoeken doen in dit opzicht het ergste vrezzen. Zowel Knibbe voor de landbouw in de periode 1851-1950 en Van der Voort voor de overheidsbestedingen in de periode 1850-1913 presenteren slechts nationale cijfers.⁶ Bij de dissertaties van Horlings en Smits over de ontwikkeling van de dienstensector worden de gegevens vaker uitgesplitst naar provincie en wordt meer rekening gehouden met de regionale diversiteit in de analyse.⁷ Te verwachten zijn in dit kader onder meer nog de proefschriften van Van Riel over de prijsontwikkeling, van Vermaas over de inkomens, van Jansen over de industriële produktie en van Albers over de investeringen. In elk geval is nuttig dat veel onderzoek in dit kader niet slechts gebaseerd is op landelijke statistieken, maar gedeeltelijk ook op cijfers die op provinciaal niveau verzameld zijn.⁸ Een voorbeeld is het boek van Groote over de ontwikkeling van de investeringen in infrastructuur, waar in bijlagen de diverse infrastructurele werken exact worden opgegeven.⁹ Het doel van gegevensverzameling bij het project 'Nationale Rekeningen' blijft echter toch in de eerste plaats het maken van macro-schattingen. De analyse beweegt zich zodoende voornamelijk op het nationale niveau.

In het vervolg zal ik enkele van de thema's aan geven waar meer regionaal onderzoek nodig is en waarbij om één of meerdere van de drie hierboven genoemde redenen tot mooie resultaten te komen is.

2. De 'particuliere' kapitaalmarkt

De negentiende eeuwse Nederlandse kapitaalmarkt is op dit moment een grote onbekende. Onderzoek beweegt zich vooral op het gebied van het beleggen in aandelen én in het buitenland, het beleggingsgedrag van het rijkste deel van de bevolking en de institutionele geschiedenis van de bankinstellingen.¹⁰ Daarmee omvat het slechts een beperkt deel van de kapitaalmarkt. Een systematisch onderzoek naar de gehele kapitaalmarkt (grote én kleine beleggingen) en de reikwijdte van de ontwikkelingen daarin voor de economie is nog niet gedaan. We mogen er van uitgaan dat de groei van de kapitaalgoederenvoorraad een noodzakelijke, doch niet een voldoende voorwaarde is voor economische groei. Alle kapitaalgoederen moeten gefinancierd worden en de samenbrenging van spaargelden en beleggingsmogelijkheden is dan ook cruciaal voor het proces van economische groei. Het is daarom alleszins de moeite waard om diep op het individuele beleggingsgedrag in te gaan.

Een volledig beeld van de particuliere kapitaalmarkt kan goed worden verkregen op het niveau van een kleine plattelandregio of bijvoorbeeld een stad. Zo kan betrekkelijk eenvoudig de identiteit van de lener en de uitlener vastgesteld worden, bijvoorbeeld in het kader van een 'netwerkanalyse'. Op die wijze kunnen algemene patronen in het leenverkeer

worden achterhaald. Bijvoorbeeld kan op de omvang van het leenverkeer tussen de generaties worden ingegaan, met aandacht voor de rol van de levenscyclus van mensen. Interessant zijn natuurlijk ook de veranderingen in het beleggingsgedrag door de tijd heen. Zijn deze bepaald door ontwikkelingen in de rentestanden of speelden andere overwegingen mee en waren er verschillen tussen de diverse economische groepen in de samenleving?

Voor de individuele lener is het al dan niet kunnen aantrekken van geld vaak beslissend voor zijn economische mogelijkheden. Boerderijen, woonhuizen en werkplaatsen zijn over het algemeen vooral gefinancierd met geleend kapitaal. Hoe kwamen de mensen met plannen in contact met diegenen die geld vrij ter beschikking hadden? Rond 1800 bewoog in Nederland een groot deel van de kapitaalmarkt zich nog op het niveau van persoonlijke relaties. Rond 1900 is het belang van bancaire instellingen als financiers flink toegenomen. Interessante vraag is nu welke rol de verschuivingen in beleggingsgedrag speelden in het tot stand komen van nieuwe (innovatieve) investeringen.¹¹ Uiteraard komen we dan weer uit bij het idee dat mensen niet gauw bereid waren om te investeren in innovatieve Nederlandse bedrijven, maar waarom niet? Hoe groot was de neiging om risicodragend kapitaal te investeren en hoe groot de voorkeur om geld uit te lenen? Was het niet zo dat juist particulieren sneller bereid waren te investeren in bedrijven dan bankinstellingen en welke rol speelden familiecontacten daarin?

In de praktijk blijkt over het geheel genomen nog lang de voorkeur voor risicomijdende geldleningen, maar deze leningen lijken wel degelijk voor een groot deel naar (kleinere) bedrijven te zijn gegaan. Toch is ons beeld van het beleggingsgedrag in de negentiende eeuw nog vaag. Weinig is bekend over de verschillen tussen grote en kleine beleggers en over het moment waarop beleggers de overgang van de lokale kapitaalmarkt naar een meer nationale of zelfs internationale kapitaalmarkt maakten. De vraag is welke rol het rentepeil (rendement) bij het laatste speelde. Maar ook: wat was het belang van de opkomst van makelaars in effecten en van de spaarbanken (het institutionele kader) hierin? Waren beleggingen bij spaarbanken lucratiever of waren ze juist zekerder, omdat men niet meer afhankelijk was van één persoon/bedrijf voor de terugbetaling? Het lijkt waarschijnlijk dat het laatste argument een grote rol speelde, maar zeker weten we het niet, want gegevens over de rentestand op de markt met particuliere vragers en aanbieders van leningen ontbreken vrijwel geheel.¹²

Misschien is het het beste om me even te begeven op het Groningse vlak, waar ik mijzelf het meest thuis voel. In de jaren vijftig van de negentiende eeuw begonnen de Groningse hereboeren, omdat hun inkomens sterk waren gestegen, massaal in het buitenland te beleggen. De rentestand op de particuliere markt is in dezelfde tijd gedaald. De oorzaak van deze daling zou zowel de kapitaalovervloed kunnen zijn, als het toenemende succes van spaarbanken die geld tegen lage rente uitleenden, maar waar mensen hun geld tegen een nog lagere rente inlegden. De vraag is trouwens waarom men ondanks de lage rente toch bij deze spaarbanken belegde? Er zijn diverse redenen mogelijk. Misschien was de particuliere kapitaalmarkt te onoverzichtelijk geworden voor de spaarder en nam daardoor de angst om risico's te nemen toe. Mogelijk betrof het ook kleine bedragen die eerder renteloos bleven liggen of kwam het geld van een compleet nieuwe groep die de kapitaalmarkt betrad.

Aan de ene kant stuwde de lage rentestand de prijzen van land en huizen in de jaren vijftig in Groningen op, maar dit bood nauwelijks soelaas, omdat ook deze gelden uiteindelijk weer beschikbaar kwamen op de lokale kapitaalmarkt. De lagere rentestand in het gebied maakte beleggen elders aantrekkelijk. Maar veel weten we niet van de rendementen van de alternatieve mogelijkheden. Daarbij moeten we bedenken dat bij risicodragende beleggingen (aandelen) er ook nog kans op koerswinst of koersverlies was. Hetzelfde gold trouwens voor beleggingen in grond en eigenlijk ook voor die in overheidsobligaties.¹³

De particuliere kapitaalmarkt was buitengewoon complex doordat ze bestond uit talrijke kleine en grotere transacties. Alleen op een beperkte regionale schaal valt de particuliere kapitaalmarkt daardoor redelijk in kaart te brengen. In notariële archieven staan tal van afgesloten leningen geregistreerd. Bij het kadaster is bijgehouden welke mensen hypothecaire leningen afsloten en bij wie. De beste bron vormen vermoedelijk de opgemaakte inventarissen, waarin zowel schulden als uitgeleende gelden geregistreerd staan, vaak met vermelding van de rentestand. Dit geldt in veel gevallen ook voor de memories van successie.¹⁴ Jammer genoeg zijn beide bronnen enigszins fragmentarisch en geven ze een minder volledig beeld van de leningen van en aan het armste deel van de bevolking. Ook archieven van Banken van Lening of pandjeshuizen, die soms in overheidsarchieven bewaard

zijn gebleven, zullen maar een beperkt deel van het leengedrag van de laatsten omvatten.¹⁵ Voor de bestudering van de kapitaalmarkt in zijn geheel is dit alles trouwens minder een probleem, omdat de armen daarin kwantitatief slechts een geringe rol speelden.

3. *Grootbedrijf versus kleinbedrijf*

Zowel in de nijverheid als in de dienstverlening overheerste in de negentiende eeuw het kleinbedrijf. De huidige geschiedschrijving heeft echter de neiging om een grote nadruk te leggen op het grootbedrijf. Daardoor blijven de kleinschalige ambachtelijke bedrijven onderbelicht, terwijl toch een groot gedeelte van de negentiende eeuwse beroepsbevolking daarin werkzaam was. Dit is ten onrechte, daar de negentiende eeuwse economische geschiedenis van Nederland mijns inziens onder meer gezien kan worden als een worsteling tussen deze bedrijfjes en grootschalige, vaak meer gemechaniseerde en efficiëntere, ondernemingen. Hoe ging deze concurrentieslag in zijn werk? Nader onderzoek kan duidelijk maken of het ambachtelijk kleinbedrijf wel zo weinig flexibel en modern was, als vaak voor vanzelfsprekend wordt aangenomen.

Er zijn enkele redenen aan te wijzen voor het verschijnsel dat in de economische geschiedschrijving als vanzelf de meeste aandacht gaat naar de grotere bedrijven:¹⁶

- bedrijfsgeschiedenissen worden meestal gefinancierd door het huidige bedrijfsleven. Dat geeft al gauw het probleem van 'overwinnaarsgeschiedschrijving';
- de huidige grotere bedrijven zullen vermoedelijk maar zelden hun oorsprong vinden in negentiende eeuwse een- of tweemansbedrijfjes, maar meestal in de voor die tijd relatief wat grotere ondernemingen;
- enkele grotere bedrijven trekken vanwege hun omvang sneller de aandacht dan de vele kleintjes. De tendensen naar schaalvergroting in de (tweede helft van de) negentiende eeuw en ook in de twintigste eeuw lijken daarbij deze aandacht te rechtvaardigen;
- het is eenvoudiger om greep te krijgen op de grotere bedrijven dan op het kleinbedrijf omdat er over grotere bedrijven veel meer materiaal beschikbaar is. Dit komt doordat grote bedrijven toen zelf meer de aandacht trokken.

Een voorbeeld is de nijverheidsenquête van 1888-1890, recent ontsloten door middel van een database, waar gegevens werden geregistreerd voor ruim 3.000 Nederlandse bedrijven met ten minste 10 werklieden of anders een krachtwerktuig.¹⁷ Tevens is van belang dat bij grote bedrijven de administratie beter ontwikkeld en de continuïteit groter was, zodat er makkelijker bedrijfsarchivalia bewaard bleven.¹⁸ Al was het vaak een grootschalige bedrijfsvoering die een uitgebreide en systematische boekhouding noodzakelijk maakte, het moet niet worden vergeten dat ook bij één- tot driemans-bedrijven meestal wel degelijk werd geadministreerd.

Gevolg van het overmaat aan onderzoek naar het grootbedrijf is dat er een onevenwichtig beeld is ontstaan van het bedrijfsleven in de negentiende eeuw. Dit kan alleen worden gecorrigeerd als de aandacht van bedrijfshistorici in het vervolg meer dan tot nu toe uitgaat naar de studie van het kleinbedrijf. Dat kan op twee manieren: door een bedrijfstakingbenadering en door het intensief bestuderen van één of enkele bedrijven in een bedrijfstaking op basis van bedrijfsgeschiedenissen.

Via overheidsenquêtes en de gemeenteverslagen kan de ontwikkeling in het aantal bedrijven en de bedrijfsomvang in een bepaald gebied worden nagegaan. Deze gegevens kunnen worden aangevuld met diverse algemene waarnemingen over de bedrijfstaking uit verschillende bronnen. Een dergelijke benadering is al vele malen toegepast, waarbij trouwens over het algemeen meerdere bedrijfstakingen in een bepaald gebied tegelijkertijd in ogenschouw zijn genomen.¹⁹ Deze aanpak resulteert veelal in nogal globale uitspraken over de ontwikkelingen in de betreffende bedrijfstaking.

Een recent door Fischer, Van Gerwen en Reudink van het NEHA voorgestelde wijze om te komen tot een keuze welke bedrijfsarchieven bewaard moeten blijven, gaan ook uit van bedrijfstakinggewijze studies. De nadruk ligt daarbij op het selecteren van bedrijven uit regio's of gemeenten, waarin de betreffende bedrijfstaking sterk is vertegenwoordigd.²⁰ Het wekt trouwens verbazing dat Fischer en consorten bij hun voorstel tot zogenaamde macro-selectie ook de negentiende eeuw betrekken. De omvang en het aantal van de negentiende eeuwse

archieven is bepaald niet dermate groot, dat de opslag hiervan een dusdanig probleem vormt dat tot afstoting van hele bedrijfsarchieven dient te worden overgegaan. Eerder rechtvaardigt de geringe omvang een actieve acquisitie-politiek, om zo te redden wat er nog te redden valt.

De tweede benadering met gebruikmaking van bedrijfsgeschiedenissen is een methode die voor bedrijfstakken waarin het grootbedrijf overheerst veelvuldig is toegepast.²¹ Voor het kleinbedrijf kan zo'n aanpak ook zijn vruchten afwerpen, waarbij mijns inziens vooral de nadruk moet liggen op een diepgaande analyse van de boekhouding. Een verschil met grote bedrijven is dat het wel en wee van een klein bedrijf weinig invloed heeft op de ontwikkeling van de bedrijfstak als geheel. Steeds moet worden opgelet of bepaalde ontwikkelingen niet aan bijzondere alleen voor dit bedrijf geldende omstandigheden moeten worden toegeschreven of dat we hier met een algemene ontwikkeling in de betreffende bedrijfstak te maken hebben. Zo bleek bij mijn onderzoek naar een timmerbedrijf in Farmsum, dat een loondaling in de jaren 1845-1846 niet zozeer te wijten was aan een algemene teruggang in het timmerloon, maar samenhang met de hoge leeftijd van de betreffende timmerbaas.²²

Doorwrochte studies van de geschiedenis van een aantal één-, twee- of driemansbedrijven zijn vooral interessant, waar ze algemene patronen voor alle kleine bedrijven in de betreffende bedrijfstak weerspiegelen.²³ Daarbij zouden (bedrijfseconomische) vragen aan bod moeten komen aangaande de reacties/consequenties op:

- de conjuncturele ontwikkelingen (flexibiliteit);
- de omvang en stabiliteit van de afzetmarkt of de klantenkring;
- de gevolgen van de vestiging van mededingers in de omgeving (een nieuwe bakkerij in het dorp);
- het belang van prijsconcurrentie;
- de gevolgen van modernisering/mechanisatie, in casu onder meer nieuwe (voorverpakte) producten en verkoopvormen, concurrentie van nieuwe bedrijfstypen en verlies van afzetmarkten.

Zo zou een onderzoeksvraag kunnen zijn: hoe beïnvloedden al deze factoren de door de detailhandelsbedrijven in rekening gebrachte handelsmarges door de tijd heen?²⁴

Op een iets ander niveau ligt de vraag wat de kleine zelfstandigen deden die het niet langer konden bolwerken in hun branche. Werden ze loonafhankelijk? Gingen ze als ambachtsman over naar de handel: van schoenmakerij naar schoenenverkoop met een weinig reparatie? Was er in het kleinbedrijf ook sprake van schaalvergroting, maar dan op een bescheiden schaal? Waarom deden dan bedrijven met enkele personeelsleden het beter dan éénmansbedrijven? Al met al blijven er dus nog vele vragen open over de precieze ontwikkeling van het kleinbedrijf in de nijverheid en diensten in het negentiende eeuwse Nederland.

Vanwege de fixatie op het grootbedrijf zijn er diverse onderwerpen op het gebied van de economische geschiedenis blijven liggen, zoals het onderzoek naar de ontwikkeling van de bedrijven en de bedrijvigheid in de Nederlandse bouwnijverheid. Het staat buiten kijf dat een regionale benadering bij een dergelijk onderzoek de meeste vruchten zal afwerpen, juist omdat zo'n aanpak mogelijkheden schept om wat dieper in te gaan op de wijze waarop deze bedrijfstak, met al haar conjuncturele problemen, functioneerde. Arbeidsintensief onderzoek naar een gering aantal kleine bedrijven loont dan. Mijn reeds genoemde artikel over een timmerbedrijf in Farmsum maakt ons dan misschien wel niet zoveel wijzer over het timmerbedrijf in Nederland als geheel, wel wordt inzicht verkregen in de aard en werkwijze van de Groningse plattelands-timmerbedrijven. Deze waren met een aantal van 980 zelfstandige timmerlieden en 1.274 timmerknechten in 1856 niet geheel van belang ontbloot.²⁵

Ik heb al gewezen op het bronnenprobleem bij de bestudering van kleinschalige bedrijven. Maar het is een onjuist idee dat er helemaal geen materiaal in de vorm van bedrijfsboekhoudingen is. Zowel ambachtslieden als winkeliers hielden namelijk uitgebreide kredietboeken bij, vanwege het vrij algemeen op krediet verkopen. Veel van deze voor de leek weinig interessante boeken zijn verloren gegaan, maar er zijn er toch nog enige bewaard gebleven. Zo bevinden zich in het diaconie-archief van de Nederlands-Hervormde gemeente Nieuweschans toevallig achttiende eeuwse verkoopboeken van een schoenmaker, een kuiper en een voerman.²⁶ Het betreft hier bij uitstek kleine bedrijven waarvan de eigenaar aan het eind van zijn leven een beroep moest doen op diezelfde diaconie. Tevens zullen vele ambachtsbazen en handelaren ook hun inkopen systematisch hebben genoteerd. Deze

inkoopboeken zijn echter zeldzamer dan verkoopboeken. Een bron van kasboeken zouden nog de overheidsarchieven kunnen zijn, waar deze bewaard werden in geval van een faillissement.²⁷

Het is mij bij mijn eigen onderzoek gebleken dat verscheidene kasboeken zich nog in particulier bezit bevinden, bij mensen thuis of in kleine musea, hoewel dit onbekend was bij het Centraal Register van Particuliere Archieven (CRPA) te Den Haag. Deze laatste instelling zou trouwens naast het Bedrijfsarchieven Register (BARN) van het NEHA een rol kunnen spelen bij de registratie van dergelijke archivalia. Ik zelf vond voor het negentiende eeuwse Groningen onder meer boekhoudingen van een graankoopman, een huisschilder, een koperslager, enige bakkers en molenaars, een dorpswinkelier en een kuiper. Op de plaatsen waar ze zich nu bevinden lopen stukken als deze het gevaar dat ze in de loop der tijd verloren gaan. Daarbij zijn ze vaak zowel onbekend als nogal ontoegankelijk voor een onderzoeker.

Het zou daarom de moeite waard zijn, waar kort geleden nog zoveel inspanning door het NEHA is verricht om de grotere bedrijfsarchieven in kaart te brengen, nu pogingen te ondernemen om deze kleine, maar buitengewoon interessante, bedrijfsgegevens systematisch op te sporen.²⁸ Dit zou kunnen via oproepen in regionale media of in vaktijdschriften. Omdat particulieren over het algemeen zeer gehecht zijn aan hun familiestukken is het aan te raden om de opgespoorde kasboeken te kopiëren en die kopieën te deponeren in archieven en dergelijke. Een gelijksoortige actie van mij leverde in ieder geval een forse uitbreiding op van de verzameling kopieën van Groningse boerderijboekhoudingen in het bezit van het Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut (NAHI), verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. Ik kan niet ontkennen dat deze speurtocht een nogal tijdrovende zaak bleek, omdat met vrijwel iedere eigenaar van archivalia een persoonlijk contact moest worden opgebouwd. Het loonde echter alleszins de moeite, omdat op deze manier een aantal stukken met unieke data opdoken.

4. De arbeidsmarkt

De negentiende eeuw werd gekenmerkt door grote verschuivingen op de arbeidsmarkt.²⁹ De opkomst van grotere bedrijven en de vermindering van het kleinbedrijf zorgden er voor dat verhoudingsgewijs steeds meer mensen in een loonafhankelijke positie terechtkwamen. Over het functioneren van de arbeidsmarkt is tot nu toe veel onduidelijk. Dit komt omdat wat we de arbeidsmarkt noemen in werkelijkheid bestond uit allerhande regionale deelmarkten met elk hun eigen kenmerken. Binnen die regionale deelmarkten zijn weer diverse segmenten te onderscheiden, waarvan de drempels zowel door culturele tradities als door eisen van vaardigheid kunnen worden bepaald. Extra complicerend is dat de diverse regionale deelmarkten en haar segmenten zeker niet geheel waren afgesloten (trekarbeid, permanente arbeidsmigratie), al bestonden er geografisch bepaalde barrières.

De belangrijkste gebruikte informatie over de inzet van arbeid is tot nu toe afkomstig van de beroepsopgaven die we op talrijke plaatsen in de archieven tegenkomen. Om te komen tot een standaardindeling van beroepstitels is al enige tijd het project Historische Thesaurus Nederlandstalige Beroepen aan de gang.³⁰ Beroepstitels roepen echter vaak meer vragen op dan dat ze beantwoorden. Geeft een beroep een voltijdsactiviteit aan of een hoofdactiviteit, waarnaast ook andere activiteiten verricht worden, of misschien zelfs een nevenactiviteit of een positie waaraan meer status ontleend wordt dan aan de hoofdwerkzaamheden?³¹ Het is ook mogelijk dat een beroepstitel een vaardigheid aangeeft waarover de betreffende persoon beschikt, maar die deze door omstandigheden (werkloosheid, militaire dienst) op dat moment in het geheel niet gebruikt. Ook zeggen sommige beroepsaanduidingen, weinig over de precieze activiteiten en, zoals bij koopman, ook niets over de omvang van het bedrijf.

Willen we weten welke werkzaamheden er achter een beroepstitel schuilgaan dan zal nader onderzoek moeten worden verricht naar het betreffende beroep. Het meest duidelijk is dat voor de in de negentiende eeuw veel gebruikte beroepsaanduiding arbeider. Gaat het hier om iemand die voor zijn inkomen volledig afhankelijk was van loonarbeid (op de boerderij, als los arbeider of anderszins?), of om iemand die daarnaast ook nog voor eigen rekening agrarische (of andere) activiteiten ontwikkelde? Vaak verschilde zo'n invulling van beroepswerkzaamheden per regio. Voor een wever gold dat deze naast het weven soms ook nog in de landbouw actief was.³² Daarbij zijn niet alle wevers in een bepaalde regio exact

vergelijkbaar. In Woensel bleken er flinke verschillen in de gewezen hoeveelheden te bestaan tussen de wevers.³³ Deze verschillen konden opgespoord worden door de intensieve bestudering van een loonregister van de firma Van der Velden uit 1857, waarin aangegeven staat hoeveel meter iedere thuiswever bij het bedrijf inleverde. Een dergelijke micro-aanpak loont, waarbij dieper wordt ingegaan op de activiteiten van een beperkt aantal, dikwijls bij naam bekende personen. Dit is vaak de enige manier om precies te achterhalen wat het uitoefenen van een bepaald beroep inhield. Zo geeft Blauw de onduidelijke groep gardeniers in Friesland enig reliëf aan de hand van gegevens over individueel landbezit en landgebruik uit het kadaster en het notarieel archief.³⁴

Een micro-benadering kan ook enige greep geven op een verschijnsel als de werkloosheid. Over de omvang daarvan zijn we voor de periode voorafgaand aan de eerste officiële werkloosheidsstatistieken nog nauwelijks ingelicht. Aan de hand van gegevens op micro-niveau wat betreft de inzet van arbeid per maand op diverse boerderijen, aan de hand van boerderijboekhoudingen is zo door mij een indicatie gegeven van de omvang van die werkloosheid en van de seizoenscomponent daarin op het Groningse kleigebied in de periode 1760-1820.³⁵ Nadere bestudering van bedrijfsboekhoudingen in andere sectoren zoals textielfabricage, havenbedrijf, zeevaart en bouw kunnen ook resultaten afwerpen. Zo zou misschien de vraag kunnen worden beantwoord of er aan het eind van de achttiende eeuw inderdaad een *industrious revolution* plaatsvond in Nederland, waarbij de mensen langer en meer gingen werken om zo de gedaalde reële lonen te compenseren.³⁶

Voor de arbeidsmarkt is niet alleen van belang wat mensen doen, maar meer nog de veranderingen in die werkzaamheden. Op de arbeidsmarkt komen de vraag en het aanbod van arbeid samen. Bij het functioneren van de arbeidsmarkt gaat het er om hoe de vragers naar arbeid (de bedrijven) reageren op de economische en sociale ontwikkelingen, waaronder de veranderingen in het aanbod van arbeid. Ook speelt een rol hoe de aanbieders van arbeid (werknemers) reageren op diezelfde economische ontwikkelingen en vooral op veranderingen in de vraag naar arbeid. Bij het laatste komen we als vanzelf bij de verklaringen voor het bestaan en de richting van arbeidsmigratie en van beroepsmobiliteit. Door het bestaande bronnenmateriaal (bevolkingsregisters, burgerlijke stand en dergelijke) kan arbeidsmigratie en beroepsmobiliteit nauwgezet worden bestudeerd aan de hand van loopbanen van individuen (gezinnen).³⁷ Het is hier waar de regionaal opgebouwde persoonsbestanden van de Historische Steekproef Nederland en het Project Integrale Geschiedenis hun vruchten af kunnen werpen. Belangrijk is dan wel dat steeds de regionale context in het oog wordt gehouden, vooral wat betreft de exacte invulling van de werkzaamheden die hoorden bij de aangetroffen beroepen. Alleen op die manier kunnen de gevolgde strategieën van de aanbieders op de arbeidsmarkt worden verklaard.

Bij de beoefening van de vrouwengeschiedenis ligt tot nu toe jammer genoeg vaak de nadruk op de wijze waarop in het verleden tegen (de arbeid van) vrouwen werd aangekeken.³⁸ Desondanks heeft ook de werkelijke inzet van vrouwen in het economische productieproces de laatste jaren ruimschoots aandacht gekregen.³⁹ Het blijkt echter moeilijk greep te krijgen op de omvang van die vrouwenarbeid. Dit komt vooral doordat de bestaande beroepstellingen vanaf 1849 vrouwenarbeid erg onvolledig registreren, omdat het vaak part-time arbeid betrof. Met part-time arbeid bedoel ik niet alleen dat er niet de hele dag werd gewerkt, maar ook dat er niet het hele jaar door werk was in de bezigheden waarin vrouwen veelal actief waren (seizoensarbeid). Dit waren zaken waar de negentiende eeuwse tellers niet zo goed mee overweg konden. Zo blijkt het dat bij de beroepstelling van 1849 in de ene Groningse gemeente vrijwel alle gehuwde vrouwen een beroep hadden en in andere gemeenten geen enkele.⁴⁰

Regionaal en lokaal economisch-historisch onderzoek kan juist wat betreft vrouwenarbeid veel nieuwe en betrouwbare gegevens opleveren. Niet alleen kan via de reeds genoemde bedrijfsboekhoudingen de omvang van de inzet van vrouwen in kaart worden gebracht, maar ook zijn nu allerlei meer kwalitatieve bronnen te gebruiken aangaande de gewone werkzaamheden van vrouwen, die vaak per regio sterk van elkaar verschilden. Daarbij denk ik niet alleen aan de landbouw, maar ook aan allerlei marginale economische bezigheden in de steden die door vrouwen werden verricht. Opvallend is dat er in het bevolkingsregister zoveel beroepsloze alleenstaande vrouwen (met of zonder kinderen) voorkomen. We weten tegenwoordig dat de bedeling over het algemeen tekort schoot om geheel in het onderhoud te voorzien. Duidelijk is dat er alternatieve inkomensbronnen waren die ongetwijfeld ten dele

tot de economische arbeid moeten worden gerekend. Regionaal en lokaal onderzoek kan dergelijke verborgen activiteiten in beeld brengen door het gebruikmaken van een veelheid aan bronnen. Gedacht kan onder meer worden aan details over werkzaamheden uit rechterlijke archieven, aan gegevens over uitbetaalde lonen in de boekhoudingen van bedrijven en van welgestelde particulieren (werksters, wasvrouwen), aan gegevens uit armenzorg-dossiers en nog een veelheid van andere bronnen. Daarbij kunnen de uitgevoerde werkzaamheden van individuele vrouwen worden vergeleken met de in de bevolkingsregisters geregistreerde beroepsaanduidingen.

Tot slot nog iets over de loonhoogte: de prijs van arbeid zoals die tot stand komt op de arbeidsmarkt. Van het loonvormingsproces in de jaren vóór 1870 zijn we buitengewoon slecht op de hoogte. Refereren naar een tendens van de loonhoogte naar het bestaansminimum is in ieder geval onbevredigend. Een minutieuze bestudering van vraag, aanbod en prijs (is loon) in enkele segmenten van de arbeidsmarkt zal vermoedelijk meer duidelijkheid scheppen over de loonvorming. Daarbij zal natuurlijk ook de loonontwikkeling in beeld moeten worden gebracht (zie paragraaf 5). Vanwege die segmentering van de arbeidsmarkt kan alleen op lokaal niveau voldoende diep op de loonvorming worden ingegaan. Hierbij moeten vooral factoren als werkloosheid, seizoensafhankelijkheid van de vraag én het aanbod van arbeid en alternatieve arbeids- en inkomensmogelijkheden in beschouwing worden genomen. Een eerste aanzet daartoe wordt bijvoorbeeld gegeven in het proefschrift van Knotter over de Amsterdamse arbeidsmarkt.⁴¹ Maar we zouden nog verder kunnen komen via een analyse van de reacties van individuen op marktprikkels aan de hand van de reeds genoemde persoonsbestanden.

5. Een levensstandaarddebat?

In Engeland woedt reeds decennialang een discussie over de ontwikkeling van de levensstandaard van de arbeidende klasse gedurende de zogenaamde Industriële Revolutie (circa 1750-1850). Werden de vruchten van de mechanisatiegolf en de produktiegroei ook door de arbeiders geplukt? Elke keer als het debat dreigt uit te doven, krijgt het een nieuwe stimulans door een andere aanpak of het aanboren van een nieuwe bron van gegevens. Op die wijze bevrucht wat oogt als een vrij eenvoudige discussie al jarenlang het economisch- en sociaal-historisch onderzoek over Engeland.

In Nederland ontbreekt een levensstandaarddebat. De Engelse vraag zou ook wat merkwaardig aandoen, daar Nederland in ieder geval vóór 1850 geen Industriële Revolutie heeft gekend. De Nederlandse economische ontwikkeling werd in de periode 1750-1850 eerder gekenmerkt door stagnatie op een relatief hoog niveau. Deze stagnatie zorgde natuurlijk wel voor een snelle relatieve achteruitgang in vergelijking met andere landen die wel economische groei kenden.

Dit alles betekent echter niet dat de vraag hoe het met de ontwikkeling van de levensstandaard ging meteen irrelevant wordt. Met name omdat Nederland in deze periode vaak als een stagnerende renteniers-economie wordt neergezet, blijft het onzeker hoe het met de ontwikkeling van de welvaart van de rest van de bevolking ging. Juist in de eerste helft van de negentiende eeuw maakte Nederland de omslag door van een economie drijvend op de handel, naar een economie met als belangrijkste pijler een marktgerichte landbouw. De ontwikkelingen in de diverse regio's weken nogal van elkaar af. In het ene gebied was er sprake van opkomende proto-industrialisatie, waarna de eerste aanzetten tot industrialisatie volgden. In andere gebieden lag de nadruk meer op de uitbouw en groei van de marktgerichte landbouw.

Als er dan al aanleiding is om een Nederlandse tegenhanger voor het Engelse *standard of living debate* op te zetten, dan liggen de belangrijkste vragen toch vooral op het gebied van de al dan niet bestaande regionale verschillen. Zo kan men zich afvragen of de eerste aanzetten tot de Industriële Revolutie, als we de oprukkende proto-industrialisatie in Twente, de Achterhoek en Noord-Brabant zo mogen noemen, nu een vooruitgang of een achteruitgang voor de meerderheid van de bevolking daar betekende. Aan de ene kant betekende de proto-industrie werkgelegenheid, aan de andere kant stonden de lonen vaak onder druk, doordat deze industrie doorlopend werd geconfronteerd met de dalende prijzen van textielproducten. Het is dan ook de vraag of iedereen wel evenveel van de toenemende proto-industrie

profiteerde.⁴²

In andere gebieden was de bloei van de landbouw in een groot deel van de negentiende eeuw te danken aan de hoge prijzen van agrarische produkten. In marktgerichte gebieden met grote boerderijen en veel loonafhankelijke arbeiders (Groningen, Friesland, Zeeland, de Betuwe) is het de vraag of de voordelen van deze hoge agrarische prijzen wel doorwerkten naar die arbeiders, of dat slechts de ondernemers (boeren en landeigenaren) ervan profiteerden. Aan de andere kant betekenden de beide agrarische crises in de negentiende eeuw (na 1818 en na 1878) elke keer een flinke teruggang in welvaart voor de boerenstand. Het blijft echter onduidelijk of deze klappen wel zo hard aankwamen voor de landarbeiders die de prijzen van de door hen aan te kopen voedselprodukten flink zagen afnemen. Betekende de tweede agrarische depressie zo niet eerder een verbetering van de levensstandaard voor veel arbeiders vanwege de stijging van hun reële lonen? Of wogen die gestegen reële lonen niet op tegen de toegenomen werkloosheid? In de Groninger kleigebieden in de jaren twintig van de negentiende eeuw was dat laatste in ieder geval niet zo en pakte de eerste agrarische depressie zodoende inderdaad gunstig uit voor de loontrekkers in dit agrarische gebied.⁴³

Idealiter zou bij onderzoek naar de levensstandaard moeten worden uitgegaan van zoveel mogelijk homogene gebieden. Het nadeel van provincies is dat deze steeds gebieden met verschillende economische grondslagen combineren: zowel steden als het platteland, zowel kleistreken als zandgronden, zowel volstrekt agrarische gebieden als gebieden met proto-industrialisatie. Het onderzoeksniveau zou dan ook mijns inziens het beste kunnen liggen op iets kleinere geografische eenheden dan de Nederlandse provincies. In de praktijk is dit niet altijd te realiseren, omdat veel bronnen slechts provinciale cijfers geven. Het mag uit het voorgaande ook duidelijk zijn geworden dat ik tevens een aanpak bepleit waarbij rekening wordt gehouden met verschillende ontwikkelingen van de levensstandaard voor diverse economische groepen (agrarisch, niet-agrarisch, loonafhankelijken, zelfstandigen etc.). Zo'n benadering kan tevens verklaren waarom diverse indicatoren voor de ontwikkeling van de levensstandaard een tegengesteld verloop te zien geven.

Reële lonen van arbeiders en timmerlonen refereren slechts naar de levensstandaard van een bepaald deel van de bevolking en betreffen slechts het loondeel van het inkomen. Bij het reële inkomen per hoofd daarentegen wordt ook het veel ongelijker verdeelde kapitaalinkomen en het winstinkomen meegenomen. Doordat beide indicatoren dus verschillende zaken meten, kunnen ze uiteen lopen. Ingewikkelder zit het nog met de indicatoren die gerelateerd zijn aan de voedselconsumptie (ik vat hier ook gegevens omtrent de lengte van lotelingen onder). De voedselconsumptie lijkt niet gelijk op te gaan met de koopkrachtontwikkeling. Doordat industriële produkten relatief beduidend goedkoper werden in de negentiende eeuw, werd voedsel in het budget gesubstitueerd voor industriële produkten: het aandeel industriële produkten in de budgetten nam dus toe. De voedselconsumptie (de lengte van lotelingen) ontwikkelde zich onder die omstandigheden minder gunstig dan de koopkracht.⁴⁴ Bij gelijkblijvende reële lonen is het zelfs waarschijnlijk dat de voedselsituatie verslechterde. Extra complicerend is in dit opzicht nog dat bij vergelijking ook in het achterhoofd moet worden gehouden dat de cijfers van de voedselconsumptie de hele bevolking betreffen en de reële loonontwikkeling slechts het armere deel.

Wat betreft de levensstandaard ligt ondanks het voorwerk van De Meere nog veel archiefmateriaal (onder meer omvangrijke lotelingenregisters uit de negentiende eeuw) op bewerking en analyse te wachten.⁴⁵ Bij de consumptie-cijfers ligt de grootste uitdaging in het koppelen van de achttiende eeuwse accijnsgegevens met de belastinggegevens en andere statistische opgaven uit de negentiende eeuw.⁴⁶ Aangaande de lengtegegevens, die een beeld geven van de voedingssituatie, is er op dit moment net als in het buitenland vrij veel activiteit in Nederland.⁴⁷ Interessant is dat daarbij ten dele ook rekening wordt gehouden met verschillen tussen beroepsgroepen.

Het onderzoek naar de regionale inkomensontwikkeling is in Nederland naar mijn mening nog het minst ver gevorderd. Als we eerst kijken naar de loonontwikkeling dan kan onderzoek op regionaal niveau in ieder geval één mythe ontcrachten. Het axioma van de starheid van het nominale loonpeil in Nederland tussen circa 1670 en 1860 begint eindelijk enigszins te wankelen.⁴⁸ Aan de ene kant zijn er aanwijzingen dat deze onveranderlijkheid slechts gold voor één segment van de arbeidsmarkt, namelijk dat van de loonafhankelijken

met een wat meer geprivilegieerde positie. Aan de andere kant blijkt bij detailonderzoek ook voor die groep het dagloon toch minder stabiel dan wel is gedacht. Zo was sprake van verkapte loonsverhogingen door uitbetaling van extra dagen en loonsveranderingen door invoering van winterlonen of wijziging van de periode waarover die werden uitbetaald.

'Bergen' kwitanties liggen nog op de onderzoeker te wachten in de archieven van een groot aantal instellingen en overheidsorganen, met name gemeenten en waterschappen, om de genoemde verschijnselen nauwkeuriger in beeld te brengen. Nu lonen toch niet altijd stabiel blijken te zijn is loononderzoek weer de moeite waard, ook voor de periode vóór 1860. Wat betreft de periode daarna kan worden verwezen naar het onderzoek uit de reeks Nationale Rekeningen over de loonontwikkeling van Vermaas.

Een nijpend probleem van een geheel andere orde dat ik hier nog even wil aanstippen is dat bronnen van lonen (en prijzen) als de kwitanties van gemeenten en andere overheidsorganen nog steeds figureren op de vernietigingslijsten van de Nederlandse archivariissen. Dit heeft tot gevolg dat deze belangrijke bron voor de economische geschiedenis van de negentiende eeuw op lokaal niveau snel zeldzamer aan het worden is. De recente ideeën om bij de archiefselectie niet de uitvoering maar de totstandkoming van het beleid centraal te stellen zal de economisch-historische onderzoeker ook niet bepaald gerust stellen.⁴⁹

Gezien de toestand waarin het negentiende eeuwse loononderzoek zich in Nederland op dit moment nog bevindt is er weinig bekend over de gemiddelde inkomensontwikkeling per regio. Een benadering waarbij wordt uitgegaan van de waarde van alle produktieve activa (grond, huizen, schepen, voorraden, werktuigen en vee) gecombineerd met een normaal rendement biedt mogelijkheden voor de toekomst.⁵⁰ De gegevens zijn er op regionaal niveau, al is het tijdrovend ze te verzamelen uit notariële archieven, statistieken en dergelijke.

Tot slot nog iets over de prijsontwikkeling. Het prijspeil is voor de onderzoek naar de ontwikkeling van de levensstandaard via (reële) lonen en inkomens natuurlijk een cruciale variabele. Onderzoekers zijn er desondanks tot nu toe vaak al tevreden mee als er prijsmateriaal is, waarbij er dan maar weinig rekening mee wordt gehouden uit welke plaats die prijzen afkomstig zijn. Regionale prijsverschillen worden zo veronachtzaamd. Daarbij is er een zeer beperkt aantal doorlopende prijsreeksen voor de negentiende eeuw beschikbaar. Het betreft dan nog voornamelijk agrarische produkten en voedingsmiddelen, terwijl juist de industriële produkten in de negentiende eeuw een opvallende prijsdaling te zien gaven. Het verwaarlozen of onderschatten van industriële produkten heeft tot gevolg dat de prijsstijging vanaf circa 1825 wordt overschat. Gevolg is een te ongunstig beeld voor de ontwikkeling van de reële lonen na 1825.

Gelukkig zijn alle problemen met prijzen tamelijk eenvoudig op te lossen. In vrijwel alle provincies zijn boekhoudingen van armenzorginstellingen en bedrijven, kwitanties en andere bronnen overgebleven aan de hand waarvan, ten koste van enige tijdsinvestering, vele prijsreeksen voor allerhande produkten (industriële en agrarische) vallen samen te stellen. Op deze wijze kan voor ieder deel van Nederland een verantwoord eigen prijsindexcijfer van de gezinsconsumptie worden samengesteld.

Conclusie mag zijn dat er nog veel onderzoek moet worden verricht om te komen tot een voldoende betrouwbaar én voldoende regionaal gedifferentieerd beeld van de ontwikkeling van de levensstandaard. Alleen op deze wijze kan onze kennis omtrent de gevolgen van de negentiende eeuwse Nederlandse economische ontwikkelingen op een hechte grondslag komen te berusten. Het is alleen jammer dat veel van de onderzoeksstrategieën aangaande de levensstandaard nogal tijdrovend blijken, maar hetzelfde geldt voor die aangaande de economische ontwikkeling. Bedacht moet worden dat economische ontwikkeling en levensstandaard steeds slechts keerzijden zijn van dezelfde medaille. Daarbij geldt echter wel dat de economische ontwikkeling geen doel op zich is, maar altijd slechts van belang is als middel ter verhoging van diezelfde levensstandaard.

6. Besluit

In het voorgaande overzicht zijn vele mogelijkheden voor de regionale economische geschiedschrijving in de negentiende eeuw aan bod gekomen, waarbij deze ons beeld van het Nederlandse verleden, nauwkeuriger, helderder en betrouwbaarder kan maken. Als laatste moet er nog op gewezen worden dat regionaal onderzoek één van de middelen voor de

economische geschiedschrijving is om enigszins uit zijn ivoren toren te treden en een groter publiek te bereiken. Juist op regionaal niveau is de economische geschiedenis voor velen herkenbaar, maar dan zullen de wetenschappers wel concessies moeten doen. Te denken valt daarbij aan het opnemen van (meer) illustraties, maar ook aan het, naast de tabellen, geven van enige voorbeelden met naam en toenaam. Daardoor wordt het economische verleden toegankelijk voor het regionale publiek, waardoor meteen ook een beduidend grotere afzetmarkt voor onze boeken bereikt kan worden. Dit publiek leest nu eenmaal, al zouden wetenschappers het graag anders willen, liever over de lotgevallen van de arbeider Ede Andries de Vries dan over de ontwikkeling van het anonieme aanbod van arbeid.

Noten

1. Met dank aan Maarten Duijvendak, Ben Gales, Pim Kooij en Len Winkelman voor aanvullingen en kritische kanttekeningen.
2. M. Clement, *Transport en economische ontwikkeling; Analyse van de modernisering van het transportsysteem in de provincie Groningen 1800-1914* (Groningen, 1994). M.A.W. Gerding, *Vier eeuwen turfwinning; De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950 [AAG Bijdragen 35]* (Wageningen, 1995).
3. Zie M. Baud en T. Engelen red. *Samen wonen, samen werken? Vijf essays over de geschiedenis van arbeid en gezin* (Hilversum, 1994); *Economic and Social History in the Netherlands*, 6 (1994).
4. P. Kooij and V. Sleebe, 'A small village in a changing world; integral history at a local level' in: *Economic and Social History in the Netherlands*, 3 (1991) 19-22. J. Kok, 'Historische Steekproef Nederlandse bevolking' in: *NEHA-Bulletin*, 7 (1993) 156-157. Resultaten in: P. Kooij red. *Dorp naast een stad; Hoogkerk 1770-1914* (Assen, 1993). J. van Opheusden en G. Trienekens red. *Een pront wijf, een mager paard en een zoon op seminarie* ('s-Hertogenbosch, 1993); P. Kooij en G. Collenteur ed. *Where the twain will meet* [Historia Agriculturae XXVIII], te verschijnen in 1996; K. Mandemakers en O. Boonstra red. *De levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19e eeuw* (Assen, 1995).
5. Zie 'Historische Nationale Rekeningen in discussie' in: *NEHA-Bulletin*, 9 (1990) 120-150.
6. M. Knibbe, *Agriculture in the Netherlands 1851-1950; Production and institutional change* (Amsterdam, 1993); R.H. Van der Voort, *Overheidsbeleid en overheidsfinancien in Nederland, 1850-1913* (Amsterdam, 1994).
7. E. Horlings, *The economic development of the Dutch service sector 1800-1850; Trade and transport in a premodern economy* (Amsterdam, 1995); J.P. Smits, *Economische groei en structuurveranderingen in de Nederlandse dienstensector, 1850-1913; De bijdrage van handel en transport aan het proces van 'moderne economische groei'* (ongepubliceerde dissertatie Amsterdam, 1995).
8. Van der Voort, *Overheidsbeleid*, 54-59. Vergelijk trouwens ook: M.G.J. Duijvendak en G.J. Blijham, 'Groninger provinciale financiën in Nederlands perspectief 1824-1910' in: *NEHA-Jaarboek voor Economische, Bedrijfs- en Techniekgeschiedenis*, 57 (1994) 206-248.
9. P.D. Groote, *Kapitaalvorming in infrastructuur in Nederland 1800-1913* (Capelle a/d IJssel, 1995).
10. Onder andere: N.J.P.M. Bos, 'Vermogensbezitters en bevoorrechte belastingbetalers in de negentiende eeuw' in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 105 (1990) 553-577; J. Kymmell, *Geschiedenis van de algemene*

banken in Nederland 1860-1914, deel 1 (Amsterdam, 1992); C.A.M. Wijtvliet, *Expansie en dynamiek; De ontwikkeling van het Nederlandse handelsbankwezen 1860-1914* (Amsterdam, 1993). Zie voor eerder literatuur ook: J. Jonker, 'Lachspiegel van de vooruitgang. Het historiografisch beeld van de Nederlandse industrie-financiering in de negentiende eeuw' in: *NEHA-Bulletin*, 5 (1991) 5-25.

11. Zie hiervoor uitgebreid: Jonker, 'Lachspiegel'.
12. Voor de ontwikkeling van de gemiddelde rentestand in de Groninger kleigebieden bestaat zodoende nauwelijks vergelijkingsmateriaal: R.F.J. Paping, 'Voor een handvol stuivers'. *Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860 [Historia Agriculturae XXVII]* (Groningen, 1995) 219-221, 355-356, 360-361, 447, 472.
13. Zie Ph. Kint, 'Het grondinkomen in Nederland in de negentiende eeuw', in: *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, 57 (1994) 258-265.
14. Zie N.J.P.M. Bos en R.C.J. van Maanen, *Fiscale bronnen: structuur en onderzoeksmogelijkheden [Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis 10]* (Zutphen, 1993) 46.
15. Zie hierover: H.A.J. Maassen, *Tussen commercieel en sociaal krediet: de ontwikkeling van de Bank van Lening in Nederland* (Hilversum, 1994)
16. Bijvoorbeeld in de serie H.W. Lintsen e.a. red. *Geschiedenis van de techniek in Nederland; de wording van een moderne samenleving* (Zutphen, 1992/1995).
17. Zie hiervoor: G. Reudink, 'Een verwaarloosde bron: de Nijverheidsenquête van Struve en Bekaar (1888-1890) in: *NEHA-Bulletin*, 9 (1995) 190-193.
18. Het Nederlands Economisch-Historisch Archief (NEHA) speelt reeds vanaf 1914 een grote rol bij het bewaard blijven van dergelijke bedrijfsgegevens, zie: H.J.M. Winkelman, 'Historisch-bronnenmanagement: economisch-historisch archiefmateriaal' in: M. van Rooijen red. *Geschiedenis in praktijk* (Den Haag, 1994). Zie voor overzichten van bekende bedrijfsarchieven: *Historische bedrijfsarchieven*, 16 delen (Amsterdam, 1992/1993). Geënuquëteerd zijn daarbij bedrijven met meer dan vijftig personeelsleden.
19. Niet bepaald uitputtend verwijs ik naar: A.M. van der Woude, *Noorderkwartier* (Wageningen, 1972) 362-507; J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland* (Leeuwarden, 1973) 224-311, 494-506; R.F.J. Paping, 'De nijverheid op het Groninger platteland 1800-1860; Bedrijfsstructuur en loonontwikkeling' in *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, 53 (1990) 80-116; A. Knotter, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Zwolle, 1991). Op landelijke schaal: J.A. de Jonge, *De industrialisatie van Nederland 1850-1914* (Amsterdam, 1968).
20. E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen en G. Reudink, *Stap voor stap; Een proeve van macro-selectie inzake Nederlandse bedrijfsarchieven* (Amsterdam/Zeist, 1994). Bij hun voorbeeld-studie naar de textiel staat trouwens minder het aantal bedrijven als wel het aantal arbeiders centraal. Hierdoor ligt als de nadruk op de grotere bedrijven, ondanks lippendienst aan het belang van archieven van kleinere bedrijven. Bij het selecteren van representatieve bedrijfsarchieven om te bewaren, zou naar mijn smaak meer uitgegaan moeten worden van een goede speiding van de bedrijfsomvang.
21. Zie diverse artikelen in: *Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek*, 1-10 (1984-1993). Lintsen, *Geschiedenis van de techniek*; K.E. Sluyterman and H.J.M. Winkelman, 'The Dutch Family Firm confronted with Chandler's Dynamics of

- Industrial Capitalism' in: *Business History*, 35 (1993) 152-183. Vergelijk eveneens het bestaande overzicht van bedrijfsgeschiedenissen: A. Kramer, *Bibliografie voor de bedrijfsgeschiedenis* (Rotterdam, 1993).
22. R.F.J. Paping, 'Timmeren en metselen aan de kerk van Farmsum: werken en verdienen, 1773-1891' in: *Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek*, 8 (1991) 51-52.
 23. Hierbij wordt dus het bedrijf en niet de individuele ondernemer centraal gesteld wordt, in tegenstelling tot: C. Lesger, 'Onderzoekszwaartepunten N.W. Posthumus Instituut; Negotie en nering. Ondernemers in pre-industrieel Nederland vanaf de late Middeleeuwen tot aan de industrialisatie' in: *NEHA-Bulletin*, 8 (1994) 61-63.
 24. Zie H.P. Hondelink, 'Van kleine nering tot grootwinkelbedrijf; Schets van de geschiedenis van de Nederlandse detailhandel, 1850-heden' in: *Historische bedrijfsarchieven detailhandel; Een geschiedenis en bronnenoverzicht* (Amsterdam, 1993) 15-26.
 25. Paping, 'De nijverheid', 119; Paping, 'Timmeren'.
 26. Rijksarchief Groningen, N.H. gemeente Nieuweschans, doos 7. Een kerkelijke archief als vindplaats van bedrijfsarchieven is trouwens uitzonderlijk.
 27. In het Rijksarchief Groningen bijvoorbeeld in het Archief van de Hoge Justitiekamer inv. nrs. 1303-1327. Ook de archieven van arrondissementsrechtbanken zouden nog wel wat kunnen opleveren.
 28. *Historische bedrijfsarchieven*, 16 delen.
 29. Vergelijk Knotter, *Economische transformatie*, 13-17.
 30. 'Historische Thesaurus Nederlandstalige Beroepen (HTNB)' in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 19 (1995) 127-128.
 31. Zie hierover onder meer P.M.M. Klep, *Bevolking en arbeid in transformatie; Een onderzoek in Brabant 1700-1900* (Nijmegen, 1981) 125-142.
 32. C.G.W.P. van der Heyden, 'Wevende landbouwers of landbouwende wevers? Een onderzoek in het Oostbrabantse textielgebied aan het einde van de negentiende eeuw' in: *Textielhistorische Bijdragen*, 28 (1988); E.J. Fischer, *Fabriqueurs en fabrikanten. De Twentse katoennijverheid en de onderneming S.J. Spanjaard te Borne tussen circa 1800 en 1930* (Utrecht, 1983).
 33. G.J.M. van den Brink, *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan. Woensel 1670-1920* (dissertatie Amsterdam, 1995) 132-137, 677-683.
 34. M.J.E. Blauw, *Van Friese grond; Agrarische eigendoms- en gebruiksverhoudingen in de Friese landbouw in de negentiende eeuw* (Leeuwarden, 1995) o.a. 265-284.
 35. R.F.J. Paping, 'Vaste en losse arbeiders en de werkloosheid op de Groninger klei 1760-1820' in: *NEHA-Jaarboek voor Economische, Bedrijfs- en Techniekgeschiedenis*, 37 (1994) 122-158.
 36. J. de Vries, 'The Industrial Revolution and the Industrious Revolution' in: *Journal of Economic History*, 54 (1994) 259-270.

37. Voor een mogelijke onderzoeksmethode zie: J. Kok, 'Collectieve strategie en individuele levensloop' in: Baud en Engelen red. *Samen wonen, samen werken?*, 97-121.
38. F. de Haan, 'De tijden roepen om haar; Een reactie op Maarten Praks De nieuwe sociale geschiedschrijving in Nederland' in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 21 (1995) 61-80.
39. J. Plantenga, *Een afwijkend patroon; Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland* (Amsterdam, 1993). H.A. Pott-Buter, *Facts and fairy Tales about Female labor, Family and Fertility; A seven country comparison 1850-1990* (Amsterdam, 1993). C. van Eijl, *Het werkzame verschil: vrouwen in de slag om arbeid 1898-1940* (Hilversum, 1994). Zie ook: A. Janssens, 'Women, work and demographic behaviour in the Netherlands, 1880-1960' in: *NEHA-Bulletin*, 9 (1995) 194-196.
40. Paping, 'Voor een handvol stuivers', 462.
41. Knotter, *Economische transformatie*.
42. J.L. van Zanden, 'Industrialisatie en inkomensverdeling in Overijssel, 1750-1875' in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 109 (1994) 434-449.
43. Paping, '*Voor een handvol stuivers*', 201-224. Zie ook: T. van Tijn, 'Het sociale leven in Nederland 1844-1875' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 12 (Haarlem, 1977) 139-140. P.R. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen, 1800-1910 [Historia Agriculturae XXIV]* (Groningen, 1991).
44. Paping, '*Voor een handvol stuivers*', 308.
45. J.M.M. de Meere, *De economische ontwikkeling en de levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw* ('s Gravenhage, 1982). Ook: J.L. van Zanden, '*Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten platten lande*' *Een reeks rapporten uit 1851 [Historia Agriculturae XXIV]* (Groningen, 1991) 1-47; G.P.M. Pot, *Arm Leiden; Levensstandaard, bedeling en bedelden* (Hilversum, 1994).
46. Zie daarvoor: Paping, '*Voor een handvol stuivers*', 378-391. Vergelijk Pot, *Arm Leiden*, 90-110, 311-315.
47. O.a.: J.J.A. de Beer, 'Beroepskeuze, levensstandaard en lichamelijke ontwikkeling. De kleine sigarenmaker in Utrecht, ca. 1850' in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 19 (1993) 216-235; P.G. Tassenaar, 'Welvaartsontwikkeling in het Oostermoer 1830-1850; Een onderzoek naar de ontwikkeling van de levensstandaard in NoordOost Drente op basis van lengtecijfers' in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, 111 (1994) 1-20; W.J.M.J. Rutten, 'De levensstandaard in Limburg van de Franse tijd tot aan de Eerste wereldoorlog. Een analyse van de lichaamslengte van Limburgse lotelingen' in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 40 (1995).
48. De Vries en van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 705-713, echter vooral 743-744. Ook: Paping, '*Voor een handvol stuivers*', 144-151, 159-163, 170-180.
49. Voor literatuur en discussie: Fischer e.a. *Stap voor stap*, 23-24.
50. Paping, '*Voor een handvol stuivers*', 340-362. Voor prijzen: idem, 363-377, 392-409.